

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2023. 10(1)
ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2022
© Авторлар ұжымы, 2023

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан).

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ).

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан).

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан).

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті, (АҚШ).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан).

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан).

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kùltür Arařtırma Merkezi. (Түркия).

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва).

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан).

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан).

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан).

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан).

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры. (Қазақстан).

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жәлиқызы Раушан — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының кіші ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации: № 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2023
© Коллектив авторов, 2023

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет, (США).

Голден Кэти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет, (США).

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан).

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова (Казахстан).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан).

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция).

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва).

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК (Казахстан).

Сыдыков Ерлан Батгашевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жалиқызы Раушан — младший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-ИА dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2023

© Group of authors, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SC MSHE RK (Kazakhstan).

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university, (USA).

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University (USA).

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Kozhamzharova Daria Perneshovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana Bassievna — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan).

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan).

Matyghanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kùltür Arařtırma Merkezi). (Turkey).

Rimantas Źelvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania).

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan).

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan). E-mail:aina__78@mail.ru

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan).

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

EXECUTIVE SECRETARY

Zhalikyzy Raushan — Master in humanitarian sciences, junior researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan). E-mail: rosh85@mail.ru

Published in the Republic of Kazakhstan
Edu.e-history.kz
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 10. Is. 1, pp. 124–137, 2023
Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.00
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_124-137

RESETTLEMENT POLICY OF TSARIST RUSSIA IN KAZAKHSTAN IN THE 1860S–1890S: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ANALYSIS

Aizhan Konyrova

Al-Farabi Kazakh National University (71, al-Farabi Ave., 050040 Almaty, Republic of Kazakhstan)

PhD student

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: konyrovaazhan@gmail.com

© A.M. Konyrova, 2023

Abstract. *Introduction.* The resettlement policy of the tsarist government was carried out in the 1860–1890s. The colonial character of the resettlement policy of the tsarist government prevailed. The resettlement policy has had a negative impact on the demographic situation in Kazakhstan. *Goals and objectives.* Determination of the ethnic composition of the peasants resettled to the territory of Kazakhstan in the course of the resettlement policy is carried out without taking into account the interests of the Kazakh people; The historical prerequisites for the formation of Kazakhstan as a multinational state are revealed, paying attention to the peculiarities of the placement of immigrants; conducting an examination of the privileges and benefits granted to emigrants who owned all the coveted lands that the Kazakh people freely used for centuries. *Results.* The benefits provided to the peasants aroused the interest of the peasants in moving to Kazakhstan. Despite a temporary ban on resettlement, the number of illegal settlers increased. This, in turn, made the demographic situation in the Kazakh steppe too tense. As a result of the administrative reform of 1867–1868, adopted for the effective management of Kazakhstan, three governor-generals appeared in the Kazakh steppe. Settlers freely settled on the territory of all three provinces. According to the results of the population census conducted in 1897, a large number of emigrants were settled on the territory of the General Government of Western Siberia, which included the Akmola and Semey regions. *Conclusions.* In other territories, although the proportion of migrants was small, their interests were protected to the maximum extent. The policy of Russification and Christianization pursued by the tsarist government served as an impetus for the active and effective development of these territories. **Keywords:** serfdom, administrative reform, situation, resettlement policy, colonization, demography, system

For citation: Konyrova A.M. Resettlement policy of tsarist Russia in Kazakhstan in the 1860s–1890s: historical and demographic analysis // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 124–137. DOI: [10.51943/2710-3994_2023_33_1_124-137](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_124-137).

1860–1890 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ: ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Айжан Мауленовна Конырова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (әл-Фараби даңғылы, 71-үй. 050040. Алматы, Қазақстан Республикасы)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: konyrovaazhan@gmail.com

© Конырова А.М., 2023

Аңдатпа. *Кіріспе.* XIX ғасырдың 60–90 жылдар аралығындағы патша үкіметінің қоныстандыру саясаты жүзеге асты. Патша үкіметінің қоныстандыру саясатының отарлық сипаты басым болды. Қоныстандыру саясаты Қазақстандағы демографиялық ахуалға теріс әсер етті. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* — Қазақ халқының мүддесімен санаспастан жүргізілген қоныстандыру саясаты барысында Қазақстан территориясына көшірілген шаруалардың ұлттық құрамын анықтау; Қазақстанның көпұлтты мемлекет болып қалыптасуының тарихи алғышарттары ашылып, қоныс аударған шаруалардың орналасу ерекшеліктеріне мән беру; ғасырлар бойына қазақ халқы еркін пайдаланып келген шұрайлы жерлердің барлығына иелік еткен қоныс аударушылар үшін жасалған артықшылықтар мен жеңілдіктерге сараптама жүргізу. *Нәтижелер.* Шаруалар үшін берілген жеңілдіктер шаруалардың Қазақстанға қоныс аударуға деген қызығушылығын тудырды. Қоныс аударушылардың жоспарланған межеден асып кетуі салдарынан уақытша тыйым салынғанымен, заңсыз қоныс аударушылардың саны артты. Бұл өз кезегінде қазақ даласындағы демографиялық ахуалды тым шиеленісті етті. Қазақстанды тиімді басқару үшін қабылданған 1867–1868 жылғы әкімшілік реформалар нәтижесінде қазақ даласында үш генерал-губернаторлық пайда болды. Үш генерал-губернаторлықтың да аумағына қоныс аударушылар еркін орналастырылды. 1897 жылы жүргізілген халық санағының қорытындысына қарағанда Ақмола және Семей облыстарын қамтыған Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының аумағында қоныс аударушылар көптеп орналастырылды. *Қорытынды.* Өзге аумақтарда қоныс аударушылардың үлес салмағы аз болғанымен, олардың мүддесі барынша қорғалды. Патша үкіметінің орыстандыру және христиандыру саясатының аталған аумақтарда белсенді әрі нәтижелі жүруіне түрткі болды. **Түйін сөздер:** басыбайлы құқық, әкімшілік реформа, ереже, қоныс аудару саясаты, отарлау, демография, жүйе. **Дәйексөз үшін:** Конырова А.М. 1860–1890 жылдардағы патшалық ресейдің қазақстандағы қоныстандыру саясаты: тарихи-демографиялық талдау // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 124–137. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_124-137.

ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ В КАЗАХСТАНЕ В 1860–1890-Е ГОДЫ: ИСТОРИКО–ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Айжан Мауленовна Конырова

Казахский Национальный Университет им. ал-Фараби (просп. аль-Фараби, д. 71. 050040. Алматы, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: konyrovaazhan@gmail.com

© Конырова А.М., 2023

Аннотация. *Введение.* Переселенческая политика царского правительства проводилась в 60–90-е годы XIX века. Возобладал колониальный характер переселенческой политики царского правительства. Политика переселения оказала негативное влияние на демографическую ситуацию в Казахстане. *Цель и задачи исследования* — Определение национального состава крестьян, переселенных на территорию Казахстана в ходе переселенческой политики, что осуществлялось без учета интересов казахского народа; Выявление исторических предпосылок формирования Казахстана как многонационального государства, обращая внимание на особенности размещения переселенцев; проведение экспертизы привилегий и льгот, предоставленных эмигрантам, владевшим всеми желанными землями, которыми казахский народ свободно пользовался веками. *Результаты.* Льготы, предоставленные крестьянам, вызвали интерес крестьян к переезду в Казахстан. Несмотря на временный запрет на переселение, количество незаконных поселенцев увеличилось. Это, в свою очередь, делало демографическую ситуацию в казахской степи слишком напряженной. В результате административной реформы 1867–1868 годов, принятой для эффективного управления Казахстаном, в казахской степи появилось три генерал-губернаторства. Поселенцы свободно размещались на территории всех трех губерний. По результатам переписи населения, проведенной в 1897 г., большое количество эмигрантов было расселено на территории Генерал-губернаторства Западной Сибири, в состав которого входили Акмолинская и Семейская области. *Выводы.* На других территориях, хотя доля переселенцев была невелика, их интересы защищались в максимальной степени. Проводимая царским правительством политика русификации и христианизации послужила толчком к активному и эффективному развитию указанных территорий.

Ключевые слова: крепостное право, административная реформа, положение, переселенческая политика, колонизация, демография, система

Для цитирования Конырова А.М. переселенческая политика царской России в Казахстане в 1860–1890-е годы: историко-демографический анализ // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 124–137. DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_124-137.

Кіріспе

1860–1890 жылдар аралығындағы патшалық Ресейдің Қазақстандағы отарлық саясаты түрлі бағытта жүрді. Отарлық саясаттың тиісті деңгейде жүруі үшін Қазақстан жерін патшалық Ресейдің мемлекеттік меншігі етіп жариялаудың маңызы жоғары болды. Қазақстан жерін басқарудың саяси-құқықтық негіздерін қалыптастыру мақсатында әкімшілік реформалар жүргізді.

Қазақстанды басқарудың жаңа жүйесін қалыптастыруға бағытталған әкімшілік реформа 1867–1868 жылдары қабылданды. Отандық тарихнамада аталған әкімшілік реформаны патшалық Ресейдің отарлық саясатының бір құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Реформа тек қана Қазақстанның әкімшілік-территориялық бөліністері, соттың құрылымы, білім беру саласы, діни сенім сынды бағыттарды қамтыды. Академик М.Қ. Қозыбаев патшалық Ресей империясының қазақ даласында жүргізген орыстандыру, шоқындыру, әскери отарлауы сынды маңызды мәселелерді зерттеудің ел ертеңі үшін қажет екендігін атап өтеді (Қозыбаев, 1993: 16). Патшалық Ресейдің қазақ даласында жүргізген отарлық саясаты маңызды бөліктерінің бірі демографиялық саясатқа тікелей әсер еткен жер қатынастарын да қамтыды. Ресей патшасы II Александр тұсында қабылданған әкімшілік реформа екі жылға уақытша енгізілді. Тәжірибе көрсеткендей реформа 1890 жылдарға дейін өлкедегі демографиялық ахуалдың шиеленісуіне жағдай жасады.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында ғылымға белгілі бірқатар әдістер қолданылып, принциптер басшылыққа алынды. Ғылыми-зерттеу жұмысы алдымен тақырыпқа қатысты деректер мен іргелі еңбектерді жинастырудан басталды. Отандық зерттеушілермен қатар, шетелдік авторлардың еңбектеріне де басымдылық берілді. Қарастырып отырған мәселеге қатысты жарық көрген көптеген материалдар мен деректердің мазмұндық ерекшеліктеріне байланысты алдымен топтастыру және сыныптау әдістері қолданылды. Ғылыми-зерттеу жұмысын жүйелі жүргізу мақсатында деректер мен ғылыми-зерттеу жұмыстарының ішкі мазмұндық ерекшеліктері ескеріліп, жекелеген топтарға бөлінді. Ғылыми-зерттеу жұмысы тарихилық және объективтілік принциптеріне сай ұйымдастырылды. Демек пайда болған деректер мен жазылған іргелі еңбектердің әлеуметтік табиғатына мән беріліп, уақыт ерекшеліктерімен санаса отырып, талдау жұмыстарын жүргіздік. Кез-келген мәселеде ең бастысы шынайылық принципін басшылыққа алып, тақырыптың жағымды және жағымсыз жақтары қатар айқындалды. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында мәліметтерді салыстырмалы талдау арқылы нақты нәтижелерге қол жеткізілді.

Талқылау

XX ғасырдың 60–90 жылдарындағы патша үкіметінің қоныстандыру саясаты және оның қазақ даласындағы демографиялық ахуалдың шиеленістіруі, оның отарлық мәні тақырыбына қатысты бірқатар деректер мен бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстары бар. Әрине мәселеге тура қатысты болмаса да көптеген еңбектер жанама мәліметтер береді. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында қолданылған деректер қатарында патшалық Ресей империясы Министрлер кеңесінің құжаттар жинағы бар (Всеподданейший, 1990: 264). Сонымен қатар мұндай құжаттар жинақтары қатарында XX ғасыр басында аграрлық реформаның авторы саналып, қазақ даласына шаруаларды белсенді көшіру ісінің басында тұрған П.А. Столыпиннің баяндамалар жинағын атап өте аламыз (Нам нужна, 2011: 464). Мәселеге қатысты мәліметтер Жетісу облысына қатысты жарық көрген сипаттамалық жинақта сақталған (Обзор, 1884: 144). Қазақстанға шаруалардың қоныс аудару мәселесіне қатысты мәліметтер патшалық Ресейдің барлық заңдарының жинағында жарық көрді. Аталған жинақта Қазақстан аумағына өз еркімен қоныс аударған шаруаларды орналастыру, берілетін артықшылықтар мөлшері анықталады (О добровольном, 1889: 728). Қазақстан аумағына қоныс аударған шаруалардың үлес салмағы және жалпы қазақтардың нақты саны туралы мәліметтерді 1897 жылы жүргізілген санақ қорытындысынан нақты білеміз (Первая, 1904: 123). Сонымен қатар бірқатар маңызды мәселелер Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив қорларында сақталған. Аталған мәселеге қатысты 64-қор құжаттары мен 369-қор, 471-қор құжаттары пайдаланылды. Деректік маңызы жоғары еңбектер қатарында Ш. Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағында атап өте аламыз (Валиханов, 1985: 461).

Патша үкіметінің қоныс аудару саясаты жылдарындағы қазақ даласындағы жағдай туралы А.И. Левшиннің еңбегінің өзіндік құндылығы бар (Левшин, 1996: 656). Сондай-ақ Н.А. Аристовтың да құнды еңбегін ғылыми-зерттеу жұмысы барысында пайдалану арқылы тың тұжырым жасауға мүмкіндіктер туындады (Аристов, 2001: 582). XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ халқының сандық құрамы мен көшіп келген шаруалардың жалпы саны мәселесіне қатысты М. Тынышпаевтың еңбегінің маңыздылығы жоғары. Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында «Материалы по истории киргиз-казахского народа» деп аталатын еңбегі пайдаланылды (Тынышпаев, 1925: 108). Мәселеге қатысты Г.Г. Галузоның да еңбегі барынша пайдаланылып, статистикалық мәліметтері басшылыққа алынды (Галузо, 1965: 378). Тақырыпқа қатысты Телжан Шонанұлының «Жер тағдыры — ел тағдыры» атты еңбегін атап өтеміз. (Шонанұлы, 1995: 223). Автордың қазақ жеріне орыс шаруаларының көшіп келу себептері мен

статистикалық көрсеткіштері туралы келтірген мәліметтері салмақты. Патша үкіметінің қоныстандыру саясаты, оның демографиялық ахуалға теріс әсері мол болғаны белгілі. Аталған мәселе ХХ ғасыр басында қалыптасып, ұлттық мүддені қорғауды мақсат еткен қазақ зиялыларының басты назарында болды. М. Есболұлы «Түркістандағы келімсектер орнаған аудандардағы жер мәселесі» деп аталатын еңбегінде қоныс аударушылардың жекелеген облыстардағы сандық көрсеткіші мен оның өлкедегі демографиялық ахуалға әсерін ашуға бағытталған (Есболұлы, 1923: 88)

Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында қазіргі таңда аталған мәселеге қатысты өзіндік пікір білдіріп, нақты тұжырым жасаған М. Қойгелдиев, Н.В. Алексеенко, А.Н. Алекссенко, Ж.С. Аубакирова, Я.П. Гавердовский, С.Ш. Казиев сынды зерттеушілердің еңбектері пайдаланылып, тұжырымдары мен жетекші ойлары басшылыққа алынды.

Нәтижелер

Зерттеушілер патшалық Ресейдің Қазақстандағы қоныстандыру саясатының бірнеше кезеңдерін айқындап отыр. Мысалы бүгінгі тарихнамада Қазақстанға қоныс аударуды шартты түрде төрт кезеңге бөліп қарастырады. Мысалы:

1. 1860–1880 жылдардағы қоныс аудару барысы. Бұл кезеңдегі қоныс аудару саясаты әлі де болса жаппай сипат алмады. Отарлаушы үкімет те қоныстандыру барысын реттейтін арнайы ережелерді қабылдамады. Дегенмен шаруалар көшіп келген жаңа аймақтардың басшылығы тарапынан мұндай ережелер қабылданды. 1868 жылы Жетісу облысының әскери губернаторы Г.А. Колпаковский «Жетісуға шаруаларды қоныстандырудың уақытша ережесін» қабылдады. Уақытша ереже 1883 жылға дейін қолданыста болды. Уақытша ереже қоныстанушыларға түрлі артықшылықтар берді. Қоныстанушылар үшін 30 десятинаға дейін жер беру, 15 жыл көлемінде алым-салықтан босату, 100 сомнан артық үстеме ақша беру сынды жеңілдіктер қарастырылды. 1870–1895 жылдар аралығында жалпы жиыны 10 мың сом қаражат берілген (Кронград, 1989: 90). Сөзсіз мұндай артықшылықтар қоныстанушылардың санын арттырып, өлкедегі демографиялық ахуалдың күрделенуіне алып келді.

2. 1881–1892 жылдар аралығы. Бұл кезеңдегі қоныстандыру саясатын жүйелі түрде ұйымдастыру әрекеттері байқалды. 1886 жылы «Түркістан генерал-губернаторлығын басқару ережесі» құрастырылды. Аталған ережеде қоныс аударушы орыс шаруаларының мүддесін қорғауға бағытталды. 10 десятина жер бере отырып, бес жыл көлемінде алым-салықтан босатты (Свод, 1910: 225). 1889 жылдың 13 шілдесінде қоныс аудару барысын реттеуге бағытталған ауыл тұрғындары мен жоғары тап өкілдері (мещандар) мемлекет қарамағындағы жерлерге өз еркімен көшуін ұйымдастыру заңнамасы жарық көрді (О добровольном, 1889: 537). Ендігі кезекте қоныс аударушылар жергілікті әскери губернаторға арыз жазып, «артық жердің» бар екендігін растап, арнайы рұқсаты болған жағдайда ғана қоныс аударуы тиіс болды. Бұл алдымен Ресейдегі жер тапшылығынан туындаған шиеленісті жайтты азайту үшін жасалды. Қоныс аударушыларға берілетін артықшылықтар Ресейдегі жер бар ауқатты адамдарды да қызықтырды. Осы жылдары қоныстандыру үдерісін басқарып, ұйымдастыру ісіне жауапты мекемелердің жұмысын күшейте түсті. Әрине қоныс аударушы орыс шаруаларына арналған жерлер қазақтардан тартып алынды. Ең көп қоныс аударушылар шоғырланған Дала генерал-губернаторлығына келді. 1885–1893 жылдар аралығында Ақмола облысы қазақтарының 251779 десятина жері тартып алынып, 24 қоныс аударушылардың жаңа елді-мекендері құрылды. Онда жиыны 11 мыңға жуық (ер адам) қоныс аударушылар орналасты. Семей облысындағы қазақтардың 33 мың десятина жерлері тартып алынды. 1867–1883 жылдар аралығында Жетісу облысы аумағында қоныс аударушылардың 29 елді-мекені пайда болып, онда 15 мыңнан астам өмір сүрді. Жетісу облысындағы қалаларда 190 көпес отбасылар мен 1400 өзге жоғары тап өкілдерінің отбасы тіркелген болатын (Аристов, 2001: 526).

1892–1905 жылдар аралығындағы қоныстандыру саясаты Сібір теміржолы комитетінің қызметімен тығыз байланысты. Комитеттің құрылуы патша үкіметінің қоныстандыру мәселесін жүйелі түрде ұйымдастыра бастауына себеп болды. Осы тұстан бастап мемлекеттің қоныстанушылардың өмірін жақсарту үшін белсенді қатыса бастады. Қоныстанушыларға бөлінетін қаржының көлемі де ұлғайтылып, Далалық облыстарды статистикалық және экономикалық тұрғыдан зерттеу ісі басталады. Сібір теміржолы арқылы қоныстандыру саясатын күшейту ісіне атсалысқан экономист А.А. Исаевтың «Переселения в русском народном хозяйстве» атты еңбегінде Сібір теміржолында арнайы қонысаударушылар үшін бірыңғай тариф енгізілгендігі айтылады. 1894 жылы әр адам үшін 0,3 сомды құраса, 1898 жылы билет құны арзандап, ол балалар билетінің құнымен теңестіріледі (Исаев, 1891: 47–48). Мұндай билет құнының жеңілдету саясаты 1906 жылы да орны алды. Қоныс аудару басқармасының 20 наурызында қабылдаған қаулысында қоныс аударған шаруаларды баратын жерлеріне дейін апару үшін жеңілдетілген арнайы билеттердің енгізілуі туралы мәліметтер бар (ҚР ОМА. Т-19-қ. 1-т. 25-іс. 4–5-пп.). 1893 жылы 14 наурыз айынды шыққан бұйрыққа сай көшіп келген қоныс аударушыларға берілетін жер телімдері мемлекеттік қазынадан беріліп, алдын-ала дайындалуы тиіс болды (ҚР ОМА. 64-қ. 1-т. 4440-іс. 10–13-пп.). Бұл жайттың өзі қоныс аударушылар үшін жасалып жатқан әлеуметтік көмектің бір түрі еді. Жол бойында көрсетілетін дәрігерлік-азықтық көмектен бөлек, поездарға арнайы санитарлық вагондар тіркелді. Медициналық көмек тегін көрсетілді. Азық-түліктік көмек балалар үшін тегін болды. Өз кезегінде мұндай әлеуметтік көмектің көрсетілуі қоныстандыру саясатының жүйелі түрде ұйымдастырыла бастағандығының дәлелі.

3. 1905–1917 жылдар аралығында Столыпин аграрлық реформасы жүзеге асырылып, империяның шығыс бөліктеріне қоныс аудару саясатын белсенді ете түседі. Осы кезде қоныстандыру ісінде күрделі құрылымдық өзгерістер орын алып, көшіп келген жерлерді аудандастыру сияқты өзекті мәселелер қолға алына бастайды. II Николай 1905 жылдың 17 қазанында қабылдаған «Мемлекеттік билікті жетілдіру» манифестінде шаруаларды қоныстандыру мәселесін назардан тыс қалдырды. Осы үшін де 1905 жылдың 3 қарашасында жаңа екінші манифест қабылдап, шаруаларды жермен қамтамасыз ету мемлекеттің тынштығының басты кепілі деп қарастырылды (Всепоподанейший., 1990: 31–32). Осы мақсатта жерге орналастыру ісінің Басқармасы құрылды. 1906 жылдың сәуір айында ішкі істер министрі болып П.А. Столыпин тағайындалып, екі айдан соң Министрлер кеңесінің төрағасы лауазымына көтеріледі. 1907 жылдың мамырында сөйлеген сөзінде шаруаларды жермен қамтамасыз етудің маңызды мәселе екендігін атап өтеді. Шаруалар жерге мұқтаж болмаса, олардың әлеуметтік жағдайы көтерілсе елдің де дамитындығына назар аударады. Осы үшін де шаруаларды тек жермен ғана емес, ақшалай да қолдаудың қажеттілігін атап өтеді. Шаруаларды жермен қамтамасыз ету үшін бірнеше заңнамаларды қабылдайды. 1906 жылдың 9 қарашасында шаруалардың жерге иелік етуіне қатысты заңдарға толықтырулар енгізеді, мұндай толықтырулар 1910 жылдың 14 маусымында тағы да енгізілді. 1911 жылдың 29 мамырында «Жер иелену» заңын қабылдады (Нам нужна., 2011: 100–102). Столыпиннің аграрлық реформасы нәтижесінде Қазақстан территориясы қоныстанушылардың жаңа толқынына ұшырады.

Атап өтетін жайттың бірі – орыс шаруаларын жаппай көшіруге дейін патшалық үкімет қазақ даласына өзінің әскери тірегіне айналуы тиіс қазақ жасақтарын көшірген болатын. Ол турасында Дж. Демко «Орыстардың Қазақстанды отарлауы» деп аталатын еңбегінде барынша ашып жазды. Автор 1847–1915 жылдар аралығын бір ғана Жетісу облысында 34 қазақ қоныстарының пайда болғандығын атап өтеді. XX ғасыр басындағы статистикалық мәліметтерді келтіре отырып, Ақмола, Семей, Торғай, Орал және Жетісу облыстарында жалпы жиыны 278295 қазақ өмір сүргендігін көрсетеді (Демко, 1997: 37–38).

Қазақ даласына орыс шаруаларының белсенді қоныс аударуы салдарынан жер тапшылығы сезілді. Арнайы экспедициялар ұйымдастырылып, «артық жерлер» есепке алынды. Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының тығырыққа тірелуі, мал шаруашылығына қолайсыз болған жерлерге көшірілуі ұлт зиялыларын толғандырған мәселе болды (Тасилова, 2011: 158). А. Байтұрсынұлы «Аңдаспаған мәселе турасында» атты мақаласында қазақтар үшін маңызды болған мәселенің ең үлкені жер мәселесі екендігін айта келе, бұл мәселеде қазақ не тірі болады не өледі деп ашығын атайды (Қазақ газеті, 1998: 86). А. Байтұрсынұлы «Қазақ» газетінің беттерінде орыс шаруаларын қоныс аударудың салдарын толыққанды талдап, қазақ үшін ұтымды болмақ әрекеттерді анықтауға тырысады. Щербина экспедициясына қатысып, қазақ даласының ерекшеліктерін зерттеген Ә. Бөкейханов та «артық жерлерді» анықтау және қазаққа тиесілі жер болып шыққан жерді бөлу нормасына өз наразылығын білдірді. Мал шаруашылығымен айналысып келген қазақтар 15 десятинадан жер алдық деп, егін шаруашылығымен айналысып кетпейтіндігін алға тартады. Ал мұндай көлемдегі тиесілі жерде мал шаруашылығын мүмкін еместігіне де назар аударады (Қазақ газеті, 1998: 62).

Патшалық Ресейдің қазақ даласына орыс шаруаларын жаппай қоныстандырудың басты мақсаты жер тапшылығын жою болды деп айтуға негіз бар. Дегенмен қоныс аудару саясатының өзге де шешуі тиіс маңызды міндеттері болды. Мысалы қоныс аударушылардың қазақтармен етене өмір сүруі орыстандыру және христиандандыру саясатының нәтижелі жүруіне ықпал етті. Осы мақсатта қоныстанған шаруалардың балалары үшін мектептер ашылып, оған қазақ балаларын да тарту жұмыстары жүргізілді. Қазақ балаларын орыс мектептеріне тарту арқылы қазақ даласында үстем болып келген мектеп-медреселер жұмысын шектеуді көздеді. Орынбордың ағарту саласын басқарған Д.А. Толстой қазақтар арасында орыс тілінің маңыздылығын арттыру мақсатында тапсырмалар беріп отырды. 1878 жылдың 26 қыркүйегінде Семейдің генерал-губернаторы Батыс-Сібір генерал-губернаторына жазған «құпия» хатында барлық қаулылар мен ережелерді орыс тілінде жариялайтындығын жеткізеді. Мектептерде де орыс тілінің үстемдігі туралы айта келе, қазақ даласында уақыт өте келе орыс тілі араб емлесінен үстем болады деп сендіреді (ҚР ОМА. 369-қ. 1-т. 628-іс. 6-п). Екінші бір мәселе қоныс аударушылар арқылы патша үкіметі қазақ даласында өзінің сенімді тірегі қалыптастыруды ойластырды. Осы мақсатта қонысаударушыларды жаппай қаруландырған болатын. Дала генерал-губернаторы Е.О. Шмидттің П.А. Столыпинге жазған құпия хатында қазақ даласының шығыс бөліктеріне көптеп орналастыру қажет дей келе, оның себептерін шекараны күшейту міндетімен түсіндіреді. Ең бастысы қоныс аударған шаруаларды қазақ даласына қоныстандыру арқылы өлкенің табиғи байлықтарын игеру ісі дамудың келесі кезеңіне өтетіндігін атап өтеді (ҚР ОМА. 471-қ. 1-т. 5938-іс. 5-п.).

Әрине патша үкіметінің Қазақстанға қоныс аудару саясатының отарлық мәні жоғары болды және ауыр демографиялық салдарының болуымен ерекшеленді. Демек патша үкіметінің қоныстандыру саясаты қазақ даласының көп ұлттылық сипатын қалыптастырды. Қазақстанның көпұлтты елге айналуына түрткі болған қоныстандыру саясатының отарлық мәні жоғары. Өз жерінде азшылыққа айналған қазақтардың қоныс аударушылармен етене өмір сүруі орыстандыру мен христиандандыру саясатының нәтижелі жүруіне жағдай жасады. Орыс шаруаларының қазақ даласында шектен тыс көбеюі, олардың шаруашылық өнімдеріне деген сұраныс өз кезегінде орыс тілінің қоғамдағы орнын айқындады. Күнделікті өмірде қазақтар мен қоныс аударушылар арасындағы байланыстар белсенді жүрді. Жергілікті басқармалар, білім ошақтарымен қатар, ұйымдастырылатын жәрмеңкелер арқылы қазақтар қоныс аударушылар белсенді байланысқа түсті. Түркістан генерал-губернаторы фон Кауфман қазақ даласында орыс шаруаларының елді-мекендері көбейіп, оларды қазақ қоныстарымен біріктіру орыстандыру саясаты тұрғысынан көп артықшылық беретіндігін атап өтті (ҚР ОМА. 19-қ. 1-т. 26-іс. 139–140-пп.). Бұл өз кезегінде патшалық биліктің орыстандыру саясаты сәтті жүруі үшін

өлкеде қоныс аударушылардың сандық көрсеткіштерінің жоғары болу керектігіне назар аударуына алып келді. Демек демографиялық сипаттағы өзгерістер қазақ даласындағы жергілікті халықтың сандық үлесінің азайып, қазақ мүддесі мен қызығушылығына қарама-қарсы болды және отарлық мәні айқын сезілді деп айтуға толық негіз бар.

Рас қоныс аударушылар қазақ даласындағы халық құрамын қаншалықты өзгертті деген мәселені анықтамас бұрын жергілікті халықтың сандық үлес салмағын анықтаудың қажеттілігі туындайды. Алайда ресми жүргізілген 1897 жылғы халық санағына дейінгі мәліметтер толыққанды емес. XIX ғасырдағы қазақ халқының жалпы санын анықтау мәселесі ғылыми қауымдастық тарапынан қызығушылық тудырып келеді. Алайда деректің жоқтығы салдарынан мәселеге қатысты нақты тұжырым жасаудың мүмкіндігі жоқ. Ең алғашқы қазақ халқының саны туралы ақпараттарды А.И. Левшин беруге тырысады. Алайда автор да қазақтардың саны туралы бар мәліметтердің өзі нақты емес екендігіне мән берген. 1830 жылғы мәліметтерге қарағанда қазақтардың жалпы саны 500 отбасы болған дей келе, бір отбасында бес-алты адамнан болғанда шартты түрде 2,5 миллион немесе 3 миллион адамды құрайтындығы туралы мәліметтер келтіреді. А.И. Левшин Ұлы жүз қазақтарының саны 500 мың астам, Орта жүз қазақтары 1 360 000 адам, Кіші жүз қазақтарының шартты саны 1 100 000 астам адам болғандығын да нақтылай түседі (Левшин, 1996: 288).

Я.П. Гавердовский өзінің еңбегінде XIX ғасырдың басында қазақ халқының жалпы саны туралы берген мәліметтеріне қарағанда Ұлы жүз қазақтарының жалпы саны 70 мың отбасы, Орта жүзде 169400 отбасы және кіші жүзде 169500 отбасы бар өмір сүрген (Гавердовский, 2007: 406). Отандық зерттеушілер Ж.С. Аубакирова мен А.Н. Алексеенко өздерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарында Я.П. Гавердовскийдің берген мәліметін басшылыққа алып, әр отбасында кемінде бес адам өмір сүреді дей келе, қазақтардың жалпы саны шамамен 2 миллион 44500 адам болуы мүмкін деген мәліметтер береді (Аубакирова, Алексеенко, 2020: 73–77). XIX ғасырдың өзінде қазақ халқының саны турасындағы мәліметтерді Ш. Уәлихановтың да еңбектерінен байқаймыз. Әрине Ш. Уәлиханов та қазақтардың нақты санын анықтау ісінің қиындығына мән береді. Дегенмен қолда бар мәліметтердің негізінде Ш. Уәлиханов қазақтардың саны 1,5 миллион адам болған деген пікір білдіреді (Валиханов, 1985: 203). Демек 1897 жылға дейінгі қазақ халқының саны жөнінде пікір білдірген авторлардың келтірген мәліметтерінен біз нақты тұжырым жасаудың қиындығын алға тартамыз. Ресми санақ өткенге дейінгі мәліметтер негізінен халықтың санына емес, үйлердің санына арналған. Өйткені жүргізілген әкімшілік реформалардың қорытындыларына сай, жиналатын салық үйлерге салынып, түтін салығы деп аталды. Сондықтан да адам санын емес, түтіннің немесе үйлердің санын анықтауға бағытталған мәліметтерді басшылыққа ала отырып, адам санын тек шартты түрде ғана анықтауға мүмкіндіктер бар. Түтін салығы үшін әр үш жылда үйлердің жалпы санын анықтау жұмыстары жүргізіліп тұрды. 1897 жылғы санаққа сай, қазақтардың үлес салмағы әсіресе Семей, Торғай өлкелерінде байқалған. Қоныс аударушылар Дала генерал-губернаторлығы территориясына көптеп келгендігіне қарамастан Семей өлкесіндегі қазақтардың үлес салмағы 90,6 % құраса, Торғай өңіріндегі қазақтардың үлесі 88,3 % болды (Первая, 1904: 38–39). Орыстардың үлес салмағы әсіресе Ақмола және Орал облыстарында ерекше байқалды. Ақмола облысы аумағына орыс шаруаларының келуіне қатысты Т. Шонанұлы өзінің еңбегінде бірқатар мәліметтер келтіреді. Мысалы Ақмола облысы аумағына алғашқы орыс шаруаларының алғаш қоныстана бастағанын дәл анықтау қиын екендігін атап өтіп, 1866 жылы облыс аумағында орыс елді мекендері пайда бола бастағандығы туралы мәліметтер келтіреді. 1879 жылы патша үкіметі ресми түрде облыс аумағына көшуге рұқсат бергендігін көрсетеді. Осыған дейін пайда болған 317 орыс елді-мекені аз жылдың ішінде күрт өседі. Т. Шонанұлы оның себебін орыс шаруалары арасында тараған «лақап хабар» деп түсіндіреді. Көп әрі тегін жерлердің берілетіндігі кеңінен тараған соң, қазақ даласына орыс

шаруалары да белсенді қоныс аудара бастаған. Т. Шонанұлы орыс шаруалары алғаш қоныстанған Көкшетау және Қызылжар аумағы екендігін айта келе, мұндағы орыс шаруаларының сандық құрамы әр жылдары қаншалықты өзгергендігін анықтаған. 1860–1881 жылдар аралығындағы халық санындағы өзгерістерге мән бере отырып, 1860–1875 жылдар аралығында бар болғаны 30 үй немесе 150 адам ғана болса, 1876–1878 жылдар аралығында 287 үй немесе 1700 адамға көбейгендігі туралы мәліметтер береді. 1879–1881 жылдары 304 үй немесе 1800 адамға өскен (Шонанұлы, 1995: 137). Халықтың тығыздығы әсіресе Оңтүстік аудандарда байқалды. Жоғарыда атап өткеніміздей халықтың 90,4 % ауылды жерде тұрса, тек 9,6 % ғана қалада өмір сүрді. Санақ нәтижелеріне мән беретін болсақ, Қазақстанның барлық облыстарында моноэтностық белгілер сақталмады. Түрлі ұлттардың шоғырлануы, ұлттық құрамның біртекті болмауы ең алдымен патша үкіметінің отарлық сипаттағы қоныстандыру саясатымен тығыз байланысты болды. Алпыстан астам ұлттардың басын қосқанымен, қазақ даласында екі негізгі ұлттың басымдылығы байқалды. Қазақтардың үлес салмағы 74 % құраса, орыс халқының үлесі 13 % болды. Қазақстанның барлық облыстарында қазақтардың үлес салмағы жоғары болды. Тек қана Ақмола облысында ғана қазақтардың үлесі 62,6 %-ды құрап, салыстырмалы түрде алғанда төмен саналды (Первая..., 1905: 50–51). Сол сияқты Орал облысы да Ақмоладан кейін орыс халқы көптеп шоғырланған аумаққа жатты. Әрине салыстырмалы түрде алғанда түрде алғанда қазақтардың үлес салмағы жоғары болды. Мысалы облыс аумағында қазақ тілді халық саны 460173 болса, орыс тілді халықтың саны 163910-ды құраған. 1897 жылғы санақ бойынша қазақ жеріндегі орыстардың саны 633311 адамды құрады. Бұл жалпы халық санының 13 % еді. Патша үкіметінің қоныстандыру саясаты нәтижесінде олардың саны XIX ғасырдың соңына қарай өсе түскендігін байқаймыз. Мысалы Қазақстанның батыс өңіріндегі халықтың 25,4 % орыс халқының үлесіне тиді. XIX ғасырдың соңына қарай біз жоғарыда атап өткен орыстар көптеп шоғырланған облыс аумағындағы орыстардың саны өсе түсті. Қазақстанның солтүстік аудандарындағы орыстардың саны 23 % құраса, Ақмола облысындағы орыстардың үлесі 33 % болды. Салыстырмалы түрде алғанда қазақтар көп шоғырланған Торғай жеріндегі орыстардың үлесі 7 %-ға жуық болды. Біз жоғарыда қоныстандыру саясатының негізгі мақсаттарының бірі қазақ жерінің табиғи байлығын игеру болғандығын атап өттік. Демек қоныстандыру саясатының нәтижесінде өнеркәсіп орындарының дамуы орын алып, нәтижесінде қала тұрғындарының саны бірқатар облыстарда өсе түсті. Орал, Ақмола, Торғай жерлерімен қатар, Жетісу облысындағы қала тұрғындарының саны артты. Қала тұрғындарының арасында негізінен орыс және татар ұлтының үлес салмағы жоғары болды. Жетісу облысы аумағына қоныс аударушылардың келуімен жаңа қоныстар мен елді-мекен, ауылдар пайда болды. Мысалы 1832 жылдан бастап 1914 жылға дейінгі аралықта Жетісу облысына келген қоныс аударушылардың есебінен жаңадан 191 ауыл пайда болған. Оларда жиыны 170 мыңға жуық қоныс аударған шаруалар өмір сүрді (Галузо, 1965: 219). Жетісу облысында пайда болған орыс шаруаларының жаңа ауылдары жүйелі жоспарланған жұмыстардың заңды қорытындысы болды. Өйткені генерал-губернатор фон Кауфманның жеке нұсқауына сай Жетісу облысындағы әскери губернатор Колпаковский Жетісу облысын орыс шаруаларының көмегімен отарлаудың жоспарын даярлаған болатын. Жоспарға сай Жетісу облысының бес уезінде 1345 отбасынан тұратын 33 ауыл, 47 жол бекеттерінің әрқайсысында 470 отбасын орналастыру ісі жоспарланды (Материалы для статистики, 1872: 197). Мұндай халық құрамының өзгеруі мен сандық көрсеткіштерінің ұлғаюы тек қана Жетісу емес, барлық облыс аумағынан байқауға болады.

Патша үкіметі қазақ даласына келуі тиіс шаруалардың мүмкін болған шегін толықтай орындаған соң, уақытша қоныс аударуға тыйым салды. Алайда жер тапшылығын сезінген шаруалар қазақ жеріне заңсыз көше бастады. Жетісу облысына әр жылы 1375 отбасын орналастыру көзделген болатын. 1882 жылы 1718 отбасы артығымен орналастырылды

(Обзор., 1884: 3). XX ғасыр басында бекітілген жоспардан асып кеткендіктен қоныс аударушылар заңсыз келе бастады. 1903 жылы 17 мың қоныс аударушы заңсыз келсе, бұл көрсеткіш 1904 жылы 23 мыңға өскен. Осылайша мемлекеттің ұйымдастыруы және шаруалардың өз белсенділігі нәтижесінде қазақ даласына шаруалар көптеп келе бастады. Рас қарастырып отырған жылдары Қазақстан аумағында тек қазақ және орыс халқы ғана болған жоқ. Алайда өзге ұлттардың басым көпшілігі патша үкіметінің қоныстандыру саясаты нәтижесінде келе қойған жоқ. Дегенмен осы жылдардағы көші-қон саясаты және қазақ халқының мүддесін ескермеу нәтижесінде Қазақстанның көпұлтты сипаты қалыптасты. Қазақ халқының мүддесінің ескерілмеуі ең алдымен қазақтар иеленген жерлерді мемлекеттік меншік деп танып, қоныс аударушылардың пайдасына алып беруден көрінді. XX ғасырдың басына дейін қоныс аударушылардың пайдасы үшін алынған жерлердің көлемі 40 миллион десятина жерді құрады. Ол жалпы Қазақстан жер аумағының 20 % құрады. Әрине қоныс аударған орыс шаруаларының сандық көрсеткіштерінің жоғары болуы және олардың барлығы дерлік жермен қамтамасыз етілуі өз кезегінде жергілікті тұрғындар арасындағы жер тапшылығын тудырды. Ол турасында Алаш қайраткерлерінің бірі болған М. Есболұлы өзінің еңбегінде Түркістан облысы аумағында орыс шаруалары үшін 1900 мың десятина егістік жердің алынғандығы туралы мәліметтер береді. Сонымен қатар осы жерлерде орыс шаруаларының 950 шамасында елді-мекендері пайда болған. Сөзсіз аталған жерлер қазақтардың пайдаланып отырған жері болғандығын ескерсек, жергілікті халық арасындағы жер тапшылығының көлемін де топшылауға болады. Сонымен қатар М. Есболұлы келтірген Түркістан халқының ұлттық құрамы туралы мәліметтері де жергілікті халықтың үлес салмағының жоғары болғандығын дәлелдейді. Түркістандағы жүз адамның 8-і орыс шаруасы болды дей келе, олардың иеленіп отырған жер көлемі жергілікті халықтан 15 есе көп екендігін көрсетеді (Есболұлы, 1923: 11). XIX ғасырдың аяғы және XX ғасыр басындағы Түркістан облысындағы орыс шаруаларының көптеп жер иеленіп, дәстүрлі шаруашылықты тығырыққа тіреу әрекеттері бүтіндей қазақ өлкесіне тән болғаны анық еді. XX ғасырдың басында, Столыпин аграрлық реформасы нәтижесінде қоныс аударушылардың саны тіпті көбейе түскендігін ескерсек, қазақтардан тартып алынған жер көлемі де ұлғайды. Мысалы XX ғасырдың басына дейін қазақ даласына қоныс аударғандардың саны 521 мың шамасында болса, Столыпиннің аграрлық реформасы жүзеге асқан жылдары (1906–1914) 714 мыңнан астам шаруалар көшіп келді. Нәтижесінде патша үкіметінің қоныс аудару саясаты салдарынан қазақ даласына 1 миллион 434 мыңнан астам шаруалар орналастырылды. Зерттеуші Н.В. Алексеенко Қазақстан аумағына көшіп келгендер қатарында казактардың үлесінің де жоғары болғандығын анықтаған. 1870–1914 жылдар аралығында Орал казактарының саны 84,2 мың адамнан 161,6 адамға артқан. Мұндай өсім Сібір казактарында да байқалған. Мысалы олардың саны 86 мыңнан 170-ға жуық адамға артса, Жетісу казактарының саны 33757 адамнан 54350-ға дейін өскен. XX ғасыр басына дейін Қазақстанға көшіп келген казактардың саны қарқынды түрде өсіп, 385 мың адамға дейін жеткен (Алексеенко, 1999: 27). Қазақстан аумағына келген қоныс аударушылардың сандық көрсеткіштеріне қатысты мәліметтерде ортақ тұжырым жоқ. Дегенмен барлық зерттеушілердің ортақ тұжырымына сай, қоныстандыру саясаты Қазақстанның этникалық құрамына түбегейлі өзгерістер енгізгендігі мойындалады. Зерттеуші М.Н. Тұрсынбаева Қазақстан аумағына жалпы жиыны 1 миллион 234 мыңнан астам қоныс аударушылар келгендігін көрсетеді. Әрине зерттеушілер қазақ даласына қоныс аударған шаруалардың өлкенің демографиялық ахуалына күрделі өзгерістер енгізгендігін атап өтеді. Назар аударарлық жайттың бірі қазақтардың үлес салмағының кемуі болып табылады. Рас 1897 жылғы санақ барысында Қазақстанда қазақтардың үлес салмағы басым болды. Алайда патша үкіметінің алдымен әскери-казактар, кейіннен шаруалардың қоныс аудару саясаты арқылы қазақтардың үлес салмағын азайта алды. XX ғасырдың басында-ақ қазақтар азшылықты құрайтын ұлтқа айнала бастады. Әрине бұл

жылдары қазақтар механикалық жолмен болмаса да, табиғи жолмен өскендігін байқаймыз. Мысалы жекелеген зерттеушілер 1870 жылы қазақтардың жалпы саны 2 миллион 596 мың адам болған деп көрсетеді (Казиев, 2014: 117). XIX ғасырдағы барлық отбасыларға тән ерекшелік бала туу көрсеткіштерінің жоғары болуында еді. Алайда өмір сапасының төмендігі мен медициналық қолдаудың тиісті дәрежеде болмауы салдарынан өлім көрсеткіштері де жоғары болды. Сондықтан халықтардың табиғи өсімі өзінің қарқындылығымен ерекшелене алмады. Демек халық өсімі көп жағдайда патша үкіметінің қоныстандыру саясатының нәтижесінде орын алып отырды. Қазақ даласында келген қоныс аударушылар негізінен Ресейдің оңтүстік аудандары мен басым көпшілігі Украина жерінен болды. XX ғасыр басында келген қоныс аударушылардың 83 %-дан астамы Украина және 17 %-ға жуығы Ресейдің оңтүстік аудандарынан келді. XX ғасыр басында табиғи өсім емес, көші-қон саясатының нәтижесінде 1301,4 мың адам келді. Бұл патшалық Ресейден жан-жаққа қоныс аударғандардың 24,9 % құрады (Козина, 2007: 31). Демек бұл жайтты патшалық Ресейдің көші-қон саясаты арқылы отарлауды көздеген деп бағалауға толықтай негіз бар. Осылайша әскери-казактарды қазақ даласына орналастырудан басталған саясат шаруалардың қоныс аударуына жалғасты. Екеуінің отарлық сипаты басым болды. XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің бірі М. Тынышпаев 1897 жылғы халық санағының қорытындыларына қатысты және 1917 жылға қарай қазақ даласындағы демографиялық ахуалды сипаттай келе, әр уездер бойынша өзіндік статистикалық мәліметтер келтіреді. Нәтижесінде М. Тынышпаевтың есебі бойынша қазақтардың саны 2 миллион 910 мың адамды құраған. Алайда М. Тынышпаев Семей, Орал, Ақмола, Торғай облыстары мен Бөкей Ордасы және Адай уезі қазақтарының ғана сандық көрсеткіштеріне тоқталған (Тынышпаев, 1925: 61). Т. Шонанұлы 1896–1905 жылдар аралығында орыс шаруалары көптеп қоныстанған облыстардағы сандық көрсеткіштер туралы төмендегідей мәліметтер береді. Ақмола облысы бойынша көшіп келген орыс шаруаларының саны 163033 адамды құраған. Салыстырмалы түрде алғанда Столыпин аграрлық реформасы жылдары олардың саны 490257 адамға өскендігін атап өтеді. Семей облысына қоныс аударғандардың саны 11047 адам болса, Столыпиннің аграрлық реформасы жылдары 122867 адамды құраған. Торғай облысы аумағына 60018 адам көшіп келсе, кейіннен бұл көрсеткіш 213793 адамға дейін жеткен (Шонанұлы, 1995: 140). 1897 жылы өткен санақтың қорытындысына сай қазақ даласында орыс халқының үлес салмағы анағұрлым өсе түскендігі байқалады. Мысалы Ақмола облысы тұрғындарының жалпы саны 682608 адамды құраса, соның 225641 адамы орыстар болған. Сол сияқты Семей облысының 684590 тұрғының 68433 орыстар болды. Орал облысында тұратын 645121 адамның 163910-ы, Торғай облысының 453416 адамының 35028 орыстар болды. Жетісу облысының статистикалық көрсеткіштеріне қарасақ халық барынша тығыз орналасқандығын байқаймыз. 987863 тұрғынның 95465 орыстар болды. Халық көп орналасқан облыстардың бірі Сырдария облысы саналды. Мұндағы 1478398 адамның 44834 орыстар болған. Қазақ даласына қоныс аударған орыс шаруаларының 80 % отбасымен бірге көшсе, тек 5 % ғана салт басты болғаны анықталып отыр. Ақмола облысының өзі 1860–1890 жылдар аралығында 20350 қоныстанушыларды қабылдаған. Қазақ даласына келген орыс шаруаларының барлығы дерлік сіңісіп кете алған жоқ. Мысалы XX ғасыр басына дейін қоныс аударған шаруалардың 13617-і кері көшкен. Ең көп кері көші-қон үдерісі Ақмола облысынан байқалған. 1900 жылы облыс аумағынан 11694 адам кері көшкен болатын. Зерттеуші Дж. Демко оның басты себебі ретінде қолайсыз климаттық жағдай, ормандардың аздығы, көшуге рұқсаттың болмауы, үй салып, жер өңдеуге қаржының жетіспеуі деп көрсетеді (Демко, 1997: 64–73). Қазақ жеріне қоныстанған орыс шаруаларының басым көпшілігі өздеріне алған жерлерге ұқыпсыз қарап, оның жарамдылығына үлкен зиянын тигізді. Тіпті алған жерлерін пайдаланбай отырған шаруалар да көптеп табылды. Бұл жер тапшылығын сезінген қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына да кері әсер етті. Осы ретте бір атап өтетін жайт, патша шенеуніктері

арасында қазақтардың шаруашылық күйреуін қаламағандары да болған. Мысалы 1874 жылы генерал Г.А. Колпаковский қоныс аударушылар пайдаланбай отырған жерлерді қазақтарға қайтарып береді. Қазақтарға қайтарылған жерлердің көлемі он мың десятина жерді құраған (Қойгелдиев, 1995: 28). Біздің пікірімізше мұндай шенеуніктер азшылықты құрады. Ол турасында М. Есболұлы өзінің еңбегінде орыс шаруаларына жер бөліп беру ісінде қазақтардың қажеттілігін ескеруді қалаған және қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына кері әсер ететіндей жерді тартып алуға қарсы болған шенеуніктер де болғандығын атап өтеді. Алайда олардың сөзін ескеретін адам болмаған. Сол себепті қазақ жерін күштеп тартып алу ісі әрі қарай жалғасын таба берді (Есболұлы, 1923: 16–17). Демек орыс шаруаларын қоныстандыру ісіне жауапты тұлғалар қазақ халқының мүддесіне қарсы бұйрық шығарып, қоныс аударушылардың пайдасын ойлаған шенеуніктер көптеп саналды.

Қорытынды

Жалпы қоныс аударушылардың қазақ даласына көшірілу мәселесі кеңестік тарихнамада қазақ қоғамына ерекше оң нәтиже берген жайт ретінде қарастырылып, ғылыми тұрғыдан тұжырымдалды. Мұндай тұжырымды ұстанушылар қоныс аударушылардың қазақтарға егіншілік мәдениетін үйретті деген пікірді басшылыққа алады. Алайда тарихи деректерге мән беретін болсақ, бұл пікірдің негізсіз екендігіне көз жеткіземіз. Өйткені орыс саяхатшыларының өзі алғаш қазақ даласына келгенде суару жүйесінің бар екендігін атап өтіп, егіншілік тиісті деңгейде дамыды деген ақпараттар береді. Рас дәстүрлі қазақ қоғамында егіншілік жаппай шаруашылық түріне жатпады. Бұл шаруашылық түрімен тек жатақтар, көшіп-қонуға қажеттілігі жоқ малсыз адамдар айналысты. Дегенмен қоғамның белгілі бір топ мүшелері айналысқаны анық. Сол себепті қоныс аудару үдерісінің жағымды жақтары ретінде бұл жайтты келтірудің ғылыми негізі жоқ. Керісінше қоныс аударушылардың үлкен бөлігі ежелден егіншілік үшін қолданылып келген егістік алқаптарын қиратып, жарамсыз етіп отырғаны туралы мәліметтер кездеседі. Шұрайлы жерлерді тартып алып, жер байлығына немқұрайлы қарау, оны жою сынды жағымсыз әрекеттерімен егіншілік мәдениетінің дамуына теріс әсер етті. Тіпті егіншілікке арналған жер телімдерін құнарын тауысып пайдаланып, келесі жерлерге көшіп кетіп отырды. Жоғарыда атап өткен ормандарды жою әрекеттерінің салдарынан егістік жерлер өз құнарынан айырылды.

Кеңестік тарихнамада патша үкіметінің қоныстандыру саясаты және оның дәстүрлі қазақ қоғамына әсері көп жағдайда оң нәтиже тұрғысынан бағаланды. Тек еліміздің егемендік алуы және ғылыми-зерттеу жұмыстары қандай да бір идеологияның әсерінен құтылған соң ғана қоныстандыру саясатының теріс жақтарына, оның отарлық астары мен демографиялық сипаттағы салдарына ерекше мән беруге мүмкіндіктер алды.

Патша үкіметінің қоныс аудару саясаты Ресейге шекаралас аудандарға тікелей бағытталды. Дала генерал-губернаторлығы құрамына кірген солтүстік аудандарға қоныс аударушылар көптеп орналастырылды. Бұл өз кезегінде патша үкіметінің орыстандыру және христиандыру саясатының аталған аумақтарда белсенді әрі нәтижелі жүруіне түрткі болды. Патша үкіметінің қарастырып отырған жылдары отарлық саясаты қоныстандыру арқылы әлеуметтік салаға да тереңірек әсер етті. Аталған мәселе диссертациялық жұмысымыздың келесі тараушасына негіз болады.

ДЕРЕККӨЗДЕР

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

SOURCES

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Алексеевко, 1999 — *Алексеевко Н.В., Алексеевко А.Н.* Население Казахстана за 100 лет. Усть-Каменогорск, 1999. 158 с.
- Аристов, 2001 — *Аристов Н.А.* Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек: Илим, 2001. 582 с.
- Аубакирова, Алексеевко, 2020 — *Аубакирова Ж.С., Алексеевко А.Н.* Численность казахского населения степного края // VIII Востоковедческие чтения памяти С.Г. Лившица. Материалы международной научно-практической конференции. Барнаул, 2020. С. 73–77.
- Валиханов, 1985 — *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алматы: Казахская советская энциклопедия, 1985. 461 с.
- Всепопданейший доклад, 1990 — *Всепопданейший доклад* Совета министров о необходимости издания манифеста против аграрных беспорядков // *Совет министров Российской империи. 1905–1906 гг.* Документы и материалы. Ленинград: Наука, 1990. 264 с.
- Галузо, 1965 — *Галузо Г.Г.* Аграрные отношения на юге Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1965. 378 с.
- Гавердовский, 2007 — *Гавердовский Я.П.* Обзорение Киргиз-кайсацкой степи // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 620 с.
- Демко 1997 — *Демко Дж.* Орыстардың Қазақстанды отарлауы: 1896–1916. Алматы: Ғылым, 1997. 230 б.
- Есболұлы, 1923 — *Есболұлы М.* Түркістандағы келімсектер орнаған аудандардағы жер мәселесі. Ташкент, 1923. 50 б.
- Исаев, 1891 — *Исаев А.А.* Переселения в русском народном хозяйстве. Санкт-Петербург: издание Цинзерлинга, 1891. 47-48 с.
- «Қазақ» газеті, 1998 — *«Қазақ» газеті.* Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. 560 б.
- Қозыбаев, 1993 — *Қозыбаев М.Қ.* Аласұрған XX ғасыр // Казахстан в начале XX века. Алматы, 1993. 225 б.
- Қойгелдиев, 1995 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. 368 б.
- Казиев, 2014 — *Казиев С.Ш.* Переселенческий вопрос в национальной политике Советского государства в Казахстане в 1920-е годы // Вестник Пермского университета. № 3(26). 2014. 117 с.
- Кронгардт, 1889 — *Кронгардт Г.К.* Население Киргизии в последней трети XIX – начале XX века: по материалам северных районов. Фрунзе, 1889. 90 с.
- Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 656 с.
- Материалы, 1872 — Материалы для статистики Туркестанского края. Выпуск 1. 1872. 297 с.
- Обзор, 1884 — Обзор Семиреченской области 1882 г. Верный, 1884. 144 с.
- О добровольном переселении, 1889 — О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том 9. Санкт-Петербург, 1889. 728 с.
- Первая всеобщая 1904 — Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Тургайская область. Книга 87 / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. 123 с.
- Свод законов, 1910 — Свод законов Российской империи. В 16 томах. Том 1. Москва, 1910. 331 с.
- Столыпин, 2011 — *Столыпин П.А.* Нам нужна 2011 — Нам нужна Великая Россия! Полное собрание речей П.А. Столыпина в Государственной думе и Государственном совете. 1906-1911 гг. Москва: Книжный клуб Книгобек, 2011. 464 с.
- Тасилова, 2011 — *Тасилова Н.А.* «Кыргыздардың (казактардың) жер пайдалану материалдары» — Қазақстан тарихының дерек көзі (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы). Алматы: Қазақ университеті, 2011. 158 б.
- Тынышпаев, 1925 — *Тынышпаев М.* Материалы по истории киргиз-казахского народа. Ташкент, 1925. 108 с.
- Шонанұлы, 1995 — *Шонанұлы Т.* Жер тағдыры – ел тағдыры. Алматы: Санат, 1995. 223 б.

REFERENCES

- Alekseenko, Alekseenko, 1999 — *Alekseenko N.V., Alekseenko A.N.* Naselenie Kazakhstana za 100 let [The population of Kazakhstan in 100 years]. Ust-Kamenogorsk: EKTU, 1999. 158 p. (In Rus.).
- Aristov, 2001 — *Aristov N.A.* Usuni i kyrgyzy ili kara-kyrgyzy: Ocherki istorii i byta naseleniya zapadnogo Tyan-Shanya i issledovaniya po ego istoricheskoy geografii [Usuns and Kyrgyz or Kara-Kyrgyz: Essays on the history and life of the population of the Western Tien Shan and research on its historical geography]. Bishkek: Pim, 2001. 582 p. (In Rus.).
- Aubakirova, Alekseenko, 2020 — *Aubakirova Zh.S., Alekseenko A.N.* Chislennost' kazakhskogo naseleniya stepnogo kraya [The number of the Kazakh population of the steppe region]. 8th Oriental studies readings in memory of S.G. Livshic. Materials of international scientific and practical conference. Barnaul, 2020. Pp. 73–77. (In Rus.).
- Valikhanov, 1985 — *Valikhanov Ch.* Sbranie sochinenij v pyati tomakh [Collection of works in 5 volumes] Vol. 4. Almaty: Kazakhskaya sovetskaya enciklopediya, 1985. 461 p. (In Rus.).
- Всепопданейший доклад, 1990 — *Всепопданейший доклад* Soveta ministrov o neobkhodimosti izdaniya manifesta protiv agrarnykh besporyadkov [The most respectful report of the Council of Ministers on the need to publicize the manifesto against agrarian riots]. Council of Ministers of the Russian Empire. 1905–1906. Documents and materials. Leningrad: Nauka, 1990. 264 p. (In Rus.).
- Galuzo, 1965 — *Galuzo G.G.* Agrarnye otnosheniya na yuge Kazakhstana [Agrarian relations in the south of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1965. 378 p. (In Rus.).
- Gavardovskij, 2007 — *Gavardovskij Ya.P.* Obozrenie Kirgiz-kajsaczkoj stepi [Review of the Kirghiz-Kaisak steppe]. The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries. Almaty: Dajk-Press, 2007. 620 p. (In Rus.).

- Demko, 1997 — *Demko G.J.* Oristardin Kazakstandi otarlau: 1896-1916 [The Russian colonization of Kazakhstan: 1896-1916]. Almaty: Gylym, 1997. 230 p. (In Kaz.).
- Esboluly, 1923 — *Esboluly M.* Turkistandagi kelimsektek ornagan audandardagi zher maselesi [Land issue in the migrant districts of Turkestan]. Tashkent, 1923. 50 p. (In Kaz.).
- Isaev, 1891 — *Isaev A.A.* Pereseleniya v russkom narodnom khozyajstve [Resettlement in the Russian national economy]. Saint-Petersburg: izdanie Czinzerlinga, 1891. 47–48 p. (In Rus.).
- Kaziev, 2014 — *Kaziev S.Sh.* Pereselencheskij vopros v naczional`noj politike Sovetskogo gosudarstva v Kazakhstane v 1920-e gody [The resettlement issue in the national policy of the Soviet state in Kazakhstan in the 1920s]. Bulletin of Perm University. No 3(26). 2014. 117 p. (In Rus.).
- Krongardt, 1989 — *Krongardt G.K.* Naselenie Kirgizii v poslednej treti XIX – nachale XX veka: po materialam severnykh rajonov [The population of Kyrgyzstan in the last third of the 19th – early 20th century: based on the materials of the northern regions]. Frunze: Ilim, 1989. 90 p. (In Rus.).
- Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazachikh ili kirgiz-kajsczckikh ord i stepej [Description of Kirghiz-Kazak or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Rus.).
- Materialy, 1872 — *Materialy dlja statistiki Turkestanskogo kraja.* Vypusk 1. 1872. 297 p. (In Rus.).
- Stolypin, 2011 — *Stolypin P.A.* Nam nuzhna Velikaya Rossiya! Polnoe sobranie rechej P.A. Stolypina v Gosudarstvennoj dume i Gosudarstvennom sovete. 1906–1911 gg. [We need Great Russia! Complete collection of speeches by P.A. Stolypin in the State Duma and the State Council. 1906–1911]. Moscow: Knizhny`j klub Knigovek, 2011. 464 p. (In Rus.).
- Obzor, 1884 — *Obzor Semirechenskoj oblasti 1882 g.* [Overview of the Semirechye region in 1882] Verny, 1884. 144 p. (In Rus.).
- O dobrovol`nom pereselenii, 1889 — *O dobrovol`nom pereselenii sel`skikh oby`vatelej i meshhan na kazenny`e zemli i o poryadke perechisleniya licz oznachenny`kh soslovij, pereselivshikhsvya v prezhnee vremya* [On the voluntary resettlement of rural inhabitants and philistines on state lands and on the procedure for transferring persons of the indicated classes who moved in the past]. Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 3. Vol. 9. Saint-Petersburg, 1889. 728 p. (In Rus.).
- Trojniczkij (ed.), 1904 — *Trojniczkij N.A.* Pervaya vseobshhaya perepis naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. Turgajskaya oblast. Kniga 87 [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. Turgai region. Book 87]. Saint-Petersburg, 1904. 123 p. (In Rus.).
- Qazaq, 1998 — *Qazaq newspaper.* Almaty: Kazak jenciklopedijasy, 1998. 560 p. (In Kaz.).
- Qozybaev, 1993 — *Qozybaev M.K.* Alasurgan XX gasir [Fierce 20th century]. Kazakhstan in the early 20th century. Almaty, 1993. 225 p. (In Kaz.).
- Qojgeldiev, 1995 — *Qojgeldiev M.* Alash qozgalysy [Alash movement]. Almaty: Sanat, 1995. 368 p. (In Kaz.).
- Shonanuly, 1995 — *Shonanuly T.* Zher tagdiri – el tagdry [Fate of land is a fate of people]. Almaty: Sanat, 1995. 223 p. (In Kaz.).
- Svod zakonov, 1910 — *Svod zakonov Rossijskoj imperii.* V 16 tomakh [Code of Laws of the Russian Empire. In 16 volumes.] Vol 1. Moscow, 1910. 331 p. (In Rus.).
- Tasilova, 2011 — *Tasilova N.A.* «Kyrgyzdardin (kazaktardyn) zher pajdalanu materialdary» – Kazakstan tarihnyn derek kozi (XIX g. sony – XX g. basy) [Materials on Kirghiz (Kazakh) land use – sources on the history of Kazakhstan (late XIX – early XX centuries)]. Almaty: Kazak universiteti, 2011. 158 p. (In Kaz.).
- Tynyshpaev, 1925 — *Tynyshpaev M.* Materialy po istorii kirgiz-kazakhskogo naroda. [Materials on the history of Kirghiz-Kaisak people]. Tashkent, 1925. 108 p. (In Rus.).

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Бенхур Ч., Жолдасұлы Т.

ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ ТҮРІК МЕДИАСЫ.....7

Ван Каппел Г., Томас А.

ҚАЗІРГІ ЗАМАН ЖӘНЕ ТОТАЛЬДЫ СОҒЫС: ТАБЫСТЫ АЛЪЯНС? (СЫНИ ТАЛДАУ).....16

Қуанбай О.Қ.

ЖАПОНИЯНЫҢ ПОСТБИПОЛЯРЛЫ ЖҮЙЕ ДӘУІРІНДЕГІ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ.....26

Нұрмұхамбетов А.А.

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ

ОҚУЛЫҚТАР ДАЙЫНДАУДАҒЫ РӨЛІ.....41

Ошан Ж., Бөгенөев Ж.С.

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУШЫЛАРЫ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ ҚЫТАЙ АРХИВИ

ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ БҰРЫТТАР (ҚЫРҒЫЗДАР) ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТТАР.....53

Ужкенов Е.М., Шотанова Ғ.А., Морякова М.Т.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ КӨШПЕЛІ ЭЛИТА:

ЕЖЕЛГІ МЕМЛЕКЕТТЕН КӨШПЕЛІ ИМПЕРИЯҒА ДЕЙІН.....68

ТАРИХ

Бижигитова Қ.С. Джемпеисова Ж.М.

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҒЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ КАЗАКТАРЫ:

СӘЙКЕСТЕНДІРУ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ СӘЙКЕСТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....84

Дүйсенова Н.К., Смағұлов Б.К.

МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙДІҢ 1940–1950 ЖЫЛДАРДЫҢ

БАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....97

Комилов Н., Қасымова, Д.Б., Байжұманова З.Б.

«САДУАҚАСОВШЫЛДЫҚ» МӘНМӘТІНІНДЕГІ КСРО-ДАҒЫ

ТЕРГЕУ ІСІ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ БҰРМАЛАУШЫЛЫҚТАРЫ (1928–1938).....111

Коньрова А.М.

1860–1890 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ

ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ: ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....124

Мұхатова О.Х.

ВЕРНЫЙ ЕРЛЕР ГИМНАЗИЯСЫ ЖӘНЕ ЖЕТІСУ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ.....138

Ташағыл А., Мұқанова Г.Қ.

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҰҒЫШ АСТАНАСЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ.....154

Шукеева А.Т., Буканова, Р.Г. Утегенов М.З.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТЫҢ ИГЕРУ

АУДАНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ.....166

АНТРОПОЛОГИЯ

Картаева Т., Даубаев Е., Алтынбекова Э.

«ХАН ОРДАСЫ» ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІНДЕГІ

ҚҰДЫҚТЫ ҚАЙТА ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ТӘЖІРИБЕСІ.....179

Сакенов С., Бороффка Н.

ҚОЛА ОРАҚ-ШАЛҒЫ – БУРАБАЙ МАҢЫНАН ТАБЫЛҒАН ЗАТ.....194

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ МЕТОДОЛОГИИ

Бенхур Ч., Жолдасулы Т. НЕЗАВИСИМОСТЬ КАЗАХСТАНА И ТУРЕЦКАЯ ПРЕССА.....	7
Ван Капель Г., Томас А. СОВРЕМЕННОСТЬ И ТОТАЛЬНАЯ ВОЙНА: УДАЧНЫЙ АЛЬЯНС? (КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)	16
Куанбай О.К. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ЯПОНИИ В ЭПОХУ ПОСТБИПОЛЯРНОЙ СИСТЕМЫ.....	26
Нурмухамбетов А.А. РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПОДГОТОВКЕ УЧЕБНИКОВ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	41
Ошан Ж., Ботоноев Ж.С. СВЕДЕНИЯ О БУРЫТАХ (КЫРГЫЗАХ) В КИТАЙСКИХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ, ИЗУЧЕННЫХ КАЗАХСКИМИ ВОСТОКОВЕДАМИ.....	53
Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А., Морякова М.Т. КОЧЕВАЯ ЭЛИТА В ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: ОТ РАННЕГО ГОСУДАРСТВА ДО КОЧЕВОЙ ИМПЕРИИ.....	68

ИСТОРИЯ

Бижигитова К.С., Джампеисова Ж.М. ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ И САМОИДЕНТИФИКАЦИИ СЕМИРЕЧЕНСКИХ КАЗАКОВ В КОНЦЕ XIX–НАЧАЛЕ XX ВВ.	84
Дуйсенова Н.К., Смагулов Б.К. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ В ПЕРИОД 1940 – НАЧАЛА 1950-Х ГОДОВ.....	97
Комилов Н., Касымова Д.Б., Байжуманов З.Б. ПРЕДВЗЯТОСТЬ МАТЕРИАЛОВ СЛЕДСТВИЯ В СССР В КОНТЕКСТЕ «САДВОКАСОВЩИНЫ» (1928–1938)	111
Коньрова А.М. ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ В КАЗАХСТАНЕ В 1860–1890-Е ГОДЫ: ИСТОРИКО–ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	124
Мухатова О.Х. ВЕРНЕНСКАЯ МУЖСКАЯ ГИМНАЗИЯ И ЖЕТЫСУСКИЕ ДЕЯТЕЛИ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ.....	138
Ташагыл А., Муканова Г.К. СУДЬБА ПЕРВОЙ СТОЛИЦЫ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА.....	154
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ В ЦЕЛИННЫХ РАЙОНАХ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА.....	166

АНТРОПОЛОГИЯ

Картаева Т., Даубаев Е., Алтынбекова Э. ПРАКТИКА РЕКОНСТРУКЦИИ КОЛОДЦА В МУЗЕЕ-ЗАПОВЕДНИКЕ «ХАН ОРДАСЫ»	179
Сакенов С., Бороффка Н. БРОНЗОВЫЙ СЕРП-КОСА – НАХОДКА ИЗ ОКРЕСТНОСТИ БУРАБАЯ.....	194

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Benhür Ç., Zholdassuly T. INDEPENDENCE OF KAZAKHSTAN AND THE TURKISH PRESS.....	7
Van Cappel G., Thomas A. MODERNITY AND TOTAL WAR: A SUCCESSFUL MARRIAGE? (A CRITICAL ANALYSIS)	16
Kuanbay O.K. JAPAN'S FOREIGN POLICY IN THE POST-BIPOLAR SYSTEM ERA.....	26
Nurmukhambetov A.A. THE ROLE OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA IN THE PREPARATION OF TEXTBOOKS IN KAZAKH LANGUAGE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY.....	41
Oshan ZH., Botonoev ZH. INFORMATION ABOUT THE BURYTS (KYRGYZ) IN CHINESE ARCHIVE DOCUMENTS STUDIED BY KAZAKH ORIENTALISTS.....	53
Uzhkenov E.M., Shotanova G.A., Moryakova M.T. NOMADIC ELITE IN THE HISTORY OF THE KAZAKH STEPPE: FROM THE EARLY STATE TO THE NOMADIC EMPIRE.....	68

HISTORY

Bizhigitova K., Jampeissova ZH. THE PROBLEMS OF IDENTIFICATION AND SELF-IDENTIFICATION OF THE SEMIRECHYE COSSACKS IN THE LATE XIX th – EARLY XX th CENTURIES.....	84
Duisenova N., Smagulov B. THE MAIN ACTIVITIES OF THE CENTRAL STATE MUSEUM IN THE PERIOD BETWEEN 1940S AND EARLY 1950S.....	97
Komilov N., Kassymova D., Baizhumanova Z. BIAS OF INVESTIGATION MATERIALS IN THE USSR IN THE CONTEXT OF "SADVOKASOVSHINA" (1928–1938)	111
Konyrova A. RESETTLEMENT POLICY OF TSARIST RUSSIA IN KAZAKHSTAN IN THE 1860S–1890S: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ANALYSIS.....	124
Mukhatova O. VERNY MEN'S GYMNASIUM AND ZHETYSU FIGURES OF THE ALASH MOVEMENT.....	138
Tashagyl A., G. Mukanova G. THE FATE OF THE FIRST CAPITAL OF SOVIET KAZAKHSTAN.....	154
Shukeyeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. EVERYDAY LIFE HISTORY IN VIRGIN LANDS OF THE NORTH KAZAKHSTAN.....	166

ANTHROPOLOGY

Kartaeva T., Daubaev Y., Altynbekova E. THE PRACTICE OF WELL RECONSTRUCTION IN THE «KHAN ORDASY» MUSEUM- RESERVE.....	179
Sakenov S., Boroffka N. THE BRONZE SICKLE-SCYTHE – A FIND FROM THE VICINITY OF BURABAY.....	194

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы

2023. 10(1)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 28.03.2023.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй